

باباخانی، سجاد و صالحی، اکبر (۱۳۹۹). تحلیل جایگاه مفاهیم تربیت شهروندی در برنامه درسی نظام آموزشی ۳-۳-۶ (مورد مطالعه: کتاب‌های مطالعات اجتماعی و جامعه‌شناسی سال تحصیلی ۹۸-۹۷). جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی، ۷(۱۵)، ۱۷۷-۱۹۹.

تحلیل جایگاه مفاهیم تربیت شهروندی در برنامه درسی نظام آموزشی ۳-۳-۶ (مورد مطالعه: کتاب‌های مطالعات اجتماعی و جامعه‌شناسی سال تحصیلی ۹۸-۹۷)

سجاد باباخانی^۱ و اکبر صالحی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۵/۶

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۱/۸

چکیده

هدف پژوهش حاضر، بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های دانش، مهارت و نگرش شهروندی در کتاب‌های درسی نظام آموزشی ۳-۳-۶ در سال تحصیلی ۹۷-۹۸ می‌باشد. روش تحقیق در پژوهش حاضر، تحلیل محتوای کمی بود. جامعه آماری تحقیق شامل کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی، مطالعات اجتماعی دوره اول متوسطه و جامعه‌شناسی دوره دوم متوسطه است. ابزار گردآوری داده‌ها، سیاهه تحلیل محتوای کتب درسی به دست آمده از مبانی نظری بود که روایی آن توسط متخصصان این حوزه تأیید شد. به منظور تعیین پایایی ابزار تحقیق از روش بازآزمایی استفاده شد و مقدار ضریب همبستگی ۰/۸۶ حاصل گردید. یافته‌های حاصل از تحلیل با استفاده از نرم افزار اسپاس (نسخه ۲۳) و روش آماری غیرپارامتریک نشان‌دهنده تفاوت معنادار بین میزان توجه به مؤلفه‌ها و مفاهیم تربیت شهروندی در کتاب‌های درسی مذکور در بین پایه‌های تحصیلی در هر سه دوره آموزشی بود. نتایج این تحقیق نشان داد که در طراحی و تدوین کتب مذکور به مؤلفه‌ها و مفاهیم تربیت شهروندی بطور متوازن توجه نشده است و توجه به یک چنین توازنی زمینه لازم را برای تقویت ابعاد جامعه‌شناختی سایر نهادهای اجتماعی در جامعه را فراهم می‌کند. بنابراین بازنگری کتاب‌های مطالعات اجتماعی و جامعه‌شناسی نظام آموزشی ۳-۳-۶ در راستای توجه بیشتر به مؤلفه‌ها و مفاهیم کمتر مورد توجه ضروری به نظر می‌رسد.

کلیدواژه‌ها: تربیت شهروندی؛ مؤلفه‌های شهروندی؛ برنامه‌درسی؛ تحلیل محتوا؛ نظام آموزشی ۳-۳-۶.

۱- دانش آموخته دکتری فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه خوارزمی، babakhani638@gmail.com

۲- دانشیار گروه فلسفه تعلیم و تربیت، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه خوارزمی (نویسنده مسئول)، salehihidji2@yahoo.com

۱- مقدمه و بیان مسأله

امروزه شهروندی نقطه آغازین برای ورود به بسیاری از مفاهیم جامعه‌شناسی و بررسی آن‌ها به شمار می‌رود. پیوند بسیاری از مفاهیم از جمله مسئولیت‌پذیری، توسعه شهری، آزادی، مشارکت، عدالت، هویت، نابرابری اجتماعی، سرمایه اجتماعی و غیره با مفهوم شهروندی، منجر به تلاش‌های گسترده برای توسعه نظریه شهروندی، از نظریه‌های کلاسیک شهروندی گرفته تا پیدایش نظریه‌های پست مدرن در این حوزه شده است. به گونه‌ای که می‌توان گفت این مفهوم به مثابه پویاترین مفهوم اجتماعی جامعه مدرن و همچنین یکی از پرمناقشه‌ترین مباحث مورد توجه جامعه‌شناسان و سایر رشته‌های مرتبط بدل شده است (آمین آقایی و همکاران، ۱۳۹۷: ۵).

در عصر حاضر شهروندی یک ضرورت اجتماعی است که به صورت سازه‌ی اجتماعی ناشی از بسترهای اجتماعی و فرهنگی جامعه همراه با تنوع فرهنگ‌ها، معانی مختلفی را در جامعه شکل می‌دهد؛ بر این اساس شهروندی یک نوع قرارداد متقابل اجتماعی و یک سلسله حقوق متقابل «دولت بر مردم و مردم بر دولت» و همچنین یک احساس مشترک عمومی نسبت به هویت ملی و اجتماعی در یک محدوده‌ی مشخص است (عاملی، ۱۳۸۰: ۱۶۸). و می‌توان گفت امروزه آموزش شهروندی در جوامع لیبرال دموکراتیک به یک پدیده‌ی عمومی و رایج تبدیل شده است. بسیار دشوار است که نقش مدارس و دانشگاه‌ها را در زمینه‌ی آموزش شهروندی حذف کنیم زیرا این دو نهاد اجتماعی بنیان آموزش و عرصه‌ی آزمایشی و کاربردی اصول شهروندی است. البته فضاهای آموزشی با مشکلات زیادی در این زمینه مواجه هستند زیرا با جامعه‌ی همگونی مواجه نیستند و باید در تدوین برنامه‌های خود به گونه‌ای بی‌طرفانه عمل کنند که به تفاوت‌های نژادی، قومی و مذهبی احترام گذاشته شود و باعث تقویت احساس تعلق به جامعه شود (ساندستروم و فیماندز، ۲۰۱۳: ۱۰۵).

در بسیاری از نظام‌های آموزشی جهان به منظور افزایش دانش و توانایی مشارکت شهروندان، برنامه‌هایی برای آموزش شهروندی، طراحی و اجرا می‌شود تا افراد بتوانند توانمندی‌های لازم را برای زندگی در یک جامعه‌ی مدنی همانند تساهل، تسامح و حل تضاد را از طریق گفت‌وگو و مذاکره و مانند آن بیاموزند. این مفهوم از طریق توجه به مؤلفه‌ی تربیت شهروندی در برنامه‌های درسی و نظام آموزشی امکان‌پذیر است (تایسون و پارک، ۲۰۰۸: ۳۱۱).

مدرسه کانال و مجرای مؤثر برای انتقال مجموعه‌ای از دانش‌ها، مهارت‌ها، ارزش‌ها و باورهای خاص اجتماعی به اعضای جامعه است. نظام آموزشی فرصت‌هایی را برای فراگیران تدارک

1- Sundstrom & Fernandez

2- Tyson & Park

می‌بیند تا بتواند ارزش‌ها و باورهای مختلف را از دیدگاه‌های متفاوت مورد آزمون قرار دهند. اینکه شهروندان بتوانند از نقش خود آگاهی یابند و به آن ارج نهند و نیز مشارکتی فعال در مصالح ملی داشته باشند، دلیل محکمی برای این موضوع است که نظام آموزشی باید در زمینه شهروندی به آموزش افراد مبادرت ورزد. شهروندی امری نیست که بعد از فراغت از مدرسه اتفاق بیفتد، بلکه در رفتارها و تعاملات روزانه آموخته و تمرین می‌شود و بهترین مکان برای تمرین شهروندی مدرسه است. به عبارت دیگر، مسئولیت اصلی پرورش و تقویت ارزش‌ها و مهارت‌های شهروندی بر دوش نظام آموزش و پرورش است (فتحی و سعادت‌مند، ۱۳۹۴: ۲). به طوری که می‌توان گفت ارتباط هماهنگ بین نهاد اجتماعی مدرسه با خانه و جامعه منجر به توسعه شایستگی‌های شهروندی دانش‌آموزان می‌شود (رزاقی و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۷۳).

تربیت شهروندی حوزه‌ای است که در دهه‌های اخیر در برنامه درسی اکثر کشورها مورد توجه قرار گرفته و به یک عرصه پربار پژوهشی تبدیل شده است. تربیت شهروندی تدارک فرصت‌هایی برای اشتغال دانش‌آموزان در تجارب معنادار یادگیری است، به گونه‌ای که به تسهیل رشد آن‌ها به عنوان افراد متعهد و فعال اجتماعی و سیاسی بینجامد (هومانا^۱ و همکاران، ۲۰۰۶: ۴). هر کشوری در قالب آموزش رسمی و غیر رسمی وظیفه آماده کردن شهروندان را برای ورود به زندگی اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی دارد که این کار در قالب آموزش مستقیم شهروندی از طریق گنجاندن عنوانی درسی با همین نام یا در قالب آموزش دروس مختلف انجام می‌پذیرد (جمالی تازه‌کند و همکاران، ۱۳۹۲: ۲).

آشنایی با تربیت شهروندی از جمله مهارت‌هایی است که در مدرسه باید آموزش داده شود و دانش‌آموزان رده‌های مختلف تحصیلی باید حقوق، تکالیف و مسئولیت‌های شهروندی را در مدرسه فراگیرند. به بیان دیگر، گنجاندن مطالب مهم و ضروری در مورد تربیت شهروندی براساس اصول و قواعد در برنامه درسی و کاربردی ساختن آنها توسط نظام آموزش و پرورش حاکم بر هر کشوری، افراد متعهد و مسئول و آگاه را پرورش خواهد داد که خواهند توانست نظام نماینده شهروندان را (که نظامی عادل و قانونمند است) بنا نهند، نظامی که افراد جامعه در آن حق آزادی، حق مشارکت، حق انتخاب و... را داشته باشند. برخی از صاحب نظران نیز ضرورت آموزش تربیت شهروندی را پرورش قابلیت‌هایی در فرد که با افراد دیگر جامعه همزیستی اجتماعی سالمی پیدا کنند، می‌دانند. در واقع فرد با آموزش‌هایی که در زمینه تربیت شهروندی دریافت می‌کند، به فردی مستقل که دارای حس مسئولیت‌های اخلاقی و اجتماعی رشد یافته‌ای باشند تبدیل می‌شود.

شود و عضو سودمندی برای جامعه خواهد بود. بنابراین آموزش تربیت شهروندی در مدارس ضرورت پیدا خواهد کرد (کندی^۱، ۲۰۱۶: ۱۵۲). و این مفهوم از طریق توجه به مقوله تربیت شهروندی در برنامه درسی و نظام آموزشی امکان پذیر است.

در ایران کتاب درسی سمبل محتوای کتبی برنامه درسی است. از این رو، توجه جدی به کتاب درسی و اصلاح آن ضروری به نظر می‌رسد. کتاب‌های درسی در واقع یکی از مهمترین مراجع و منابع یادگیری دانش آموزان در هر نظام آموزشی است. زیرا بیشتر فعالیت‌های آموزشی در چارچوب کتابهای درسی صورت می‌گیرد (عریضی، ۱۳۸۲: ۳۰). اهمیت کتابهای درسی تنها از جنبه ابزاری برای آموزش مطرح نیست، بلکه کاربرد گسترده آن در مدارس، دانش‌آموزان را در معرض عقاید، ایده‌ها و افکار گوناگونی قرار می‌دهد (نوریان، ۱۳۹۳: ۱۹). جهت ایجاد دانش، نگرش و مهارت در باب شهروندی و ابعاد آن، انتظار معقول این است که کتب درسی نقش آفرینی کند تا دانش آموزانی تربیت کند که بتوانند مناسبت‌های اجتماعی‌شان را درست سازماندهی کنند. بر این اساس، آگاهی از نمود تربیت شهروندی در محتوای کتب درسی و بررسی میزان توزیع آن در این کتب، یکی از وظایف مهم پژوهشگران است.

از آنجایی که در برنامه درسی نظام آموزشی ما کتاب درسی معین تحت عنوان آموزش شهروندی وجود ندارد، کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی، مطالعات اجتماعی دوره اول متوسطه و جامعه‌شناسی دوره دوم متوسطه مورد تحلیل قرار می‌گیرند. زیرا این کتاب‌ها پایه شناخت دانش آموزان را از نهادها و فرایندهای سیاسی مانند قانون اساسی، قوای سه‌گانه و نظایر آن و مفاهیم شهروندی مثل قانون‌گرایی، آزادی، همکاری و مشارکت، برابری و فرصت‌ها را افزایش می‌دهد و فرد را به امور سیاسی و اجتماعی علاقمند می‌کند و بر آگاهی او از حقوق و تکالیف خود و دیگران می‌افزاید (شرفی و طاهرپور، ۱۳۸۷: ۶۱).

پژوهش حاضر قصد دارد با تحلیل کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی، مطالعات اجتماعی دوره اول متوسطه و جامعه‌شناسی دوره دوم متوسطه در سال تحصیلی ۹۷-۹۸ به بررسی توزیع مؤلفه‌های دانش، مهارت و نگرش شهروندی و همچنین تعیین نمودن جایگاه مفاهیم تربیت شهروندی در برنامه درسی نظام آموزشی ۳-۳-۶ بپردازد. تا از این طریق زمینه مناسبی برای تجدید نظر در کتب درسی مربوطه فراهم آید. در این راستا، این تحقیق درصدد پاسخ‌گویی به پرسش‌های زیر است:

- ۱- آیا بین مواد درسی پایه‌های تحصیلی مورد بررسی در دوره دوم ابتدایی (مطالعات اجتماعی پایه‌های چهارم، پنجم و ششم) از نظر توجه به مفهوم تربیت شهروندی تفاوت معنادار وجود دارد؟
- ۲- آیا بین مواد درسی پایه‌های تحصیلی مورد بررسی در دوره اول متوسطه (مطالعات اجتماعی پایه‌های هفتم، هشتم و نهم) از نظر توجه به مفهوم تربیت شهروندی تفاوت معنادار وجود دارد؟
- ۳- آیا بین مواد درسی پایه‌های تحصیلی مورد بررسی در دوره دوم متوسطه (جامعه‌شناسی پایه‌های دهم، یازدهم و دوازدهم) از نظر توجه به مفهوم تربیت شهروندی تفاوت معنادار وجود دارد؟

۲- پیشینه پژوهش

۱-۲- پژوهش‌های تجربی

در زمینه بررسی برنامه‌های درسی از لحاظ میزان و نحوه پرداختن به مؤلفه‌های و مفاهیم شهروندی پژوهش‌هایی صورت گرفته است، به مواردی که ارتباط بیشتری با موضوع پژوهش حاضر دارند اشاره می‌گردد:

غفاری و همکاران (۱۳۹۲)، پژوهشی با عنوان «تحلیل محتوای کتاب درسی تعلیمات اجتماعی سال اول و دوم دوره راهنمایی بر مبنای مؤلفه‌های تربیت شهروندی» در سال تحصیلی ۹۱-۱۳۹۰ با هدف بررسی میزان استفاده از مفاهیم تربیت شهروندی در محتوای کتب درسی تعلیمات اجتماعی در دوره راهنمایی بوده است. در این تحقیق از روش تحلیل محتوا از نوع کمی استفاده شده است. نتایج تحلیل محتوا نشان داد که بیشترین محتوای کتاب‌ها به مؤلفه‌های شهروندی، مشارکت اجتماعی و سیاسی و هنجار پرداخته و مؤلفه عدالت و برابری، کمترین نسبت را به خود اختصاص داده است. یافته‌های این پژوهش نشان داده که در طراحی و تدوین کتب مذکور به مؤلفه‌های تربیت شهروندی توجه شایسته‌ای نشده است.

جمالی تازه کند و همکاران (۱۳۹۲)، در پژوهشی با عنوان «تحلیل جایگاه مؤلفه‌های تربیت شهروندی در محتوای برنامه درسی علوم اجتماعی دوره متوسطه» که با هدف بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های تربیت شهروندی یعنی دانش، مهارت و نگرش‌های شهروندی در کتاب‌های درسی علوم اجتماعی دوره متوسطه صورت گرفته است. در این پژوهش از روش تحلیل محتوای آنتروپی شانون استفاده شده است و نتایج این پژوهش نشان داده که از مجموع ۳۱۹۴ واحد ضبط شمارش

شده، ۲۴۸ واحد به دانش شهروندی، ۹۹ واحد به مهارت شهروندی و ۱۰۳ واحد به نگرش شهروندی اختصاص دارد. که نشان دهنده این است که به صورت نامتوازن به مؤلفه‌های تربیت شهروندی توجه شده و نیز کتاب‌های درسی به یک نسبت به مؤلفه‌های شهروندی نپرداخته‌اند. ذهبیتون و همکاران (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی جامعه‌شناسی متوسطه دوره دوم به لحاظ توجه به مفاهیم تربیت شهروندی» به تحلیل محتوای کمی کتب درسی علوم اجتماعی (پایه اول)، جامعه‌شناسی (پایه دوم و سوم) و علوم اجتماعی (پایه چهارم) دوره دوم متوسطه کشور براساس مؤلفه‌های تربیت شهروندی در سال تحصیلی ۹۳-۹۲ پرداختند. در این پژوهش معیار توصیف، مؤلفه‌های شهروندی شامل توجه به ارزش‌ها، مردم‌سالاری و هویت جهانی بوده است. ابزار جمع‌آوری اطلاعات، سیاهه تحلیل محتوای کتب درسی برگرفته از مبانی نظری بود. یافته‌های حاصل از تحلیل با استفاده از نرم‌افزار اسپ‌اس‌اس^۱ ۱۹ و روش آماری غیر پارامتریک حاکی از وجود تفاوت معنادار بین میزان توجه به مؤلفه‌های شهروندی در کتاب‌های مذکور بود. همچنین یافته‌ها نشان داد بین پایه‌های تحصیلی از نظر میزان توجه به مؤلفه‌های شهروندی تفاوت معنادار وجود دارد. لازم به ذکر است کتب مورد تحلیل در این پژوهش متعلق به نظام آموزشی سابق می‌باشد.

رضایی و همکاران (۱۳۹۷) به انجام پژوهشی با عنوان «تحلیل محتوای کتاب‌های علوم اجتماعی دوره ابتدایی بر اساس رویکرد زمینه محور» با هدف تحلیل محتوای کتاب‌های علوم اجتماعی پایه سوم و چهارم دوره ابتدایی براساس مؤلفه‌های رویکرد زمینه محور پرداخته‌اند. برای تحلیل محتوای کتاب‌های علوم اجتماعی پایه سوم و چهارم ابتدایی از یک فرم کدگذاری شده استفاده شده است. نتایج این تحقیق نشان داد که در هر دو کتاب مورد تحلیل به مؤلفه‌های رویکرد زمینه محور به طور نامتعادل توجه شده است. در هر دو کتاب به مؤلفه‌های یادگیری معنادار، کسب شایستگی علمی، ایجاد موقعیت‌های حل مسئله بیشتر از سایر مؤلفه‌ها توجه شده است و به مؤلفه‌های درگیر شدن دانش آموزان در کارهای گروهی و فراهم ساختن زمینه پرورش استدلال علمی بسیار کم توجه شده است.

کولادو و آخورا^۲ (۲۰۰۶) به تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی اسپانیا در رابطه با مؤلفه‌های تربیت شهروندی دموکراتیک پرداخته‌اند. برای تحلیل کتاب‌ها، ۵ مؤلفه مدنظر قرار گرفت: مسئولیت پذیری، مشارکت، حل تعارضات، تنوع و حقوق بشر، نتایج تحقیق بیانگر آن

1- SPSS

2- Collado & Atxurra

بود که ایده‌آل‌های مدنظر اتحادیه اروپا پیرامون تربیت شهروندی به صورت نامتوازن و در برخی موارد بسیار سطحی، در کتاب‌های مورد بررسی، مورد توجه قرار گرفته است.

زو^۱ (۲۰۰۹) به پژوهشی پیرامون رابطه میان آموزش مدرسه‌ای^۲ و ویژگی‌های دموکراتیک دانش‌آموزان مقطع متوسطه در پکن پرداخته است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که نگرش‌های دموکراتیک دانش‌آموزان در مدارس متوسطه پکن روی هم رفته مطلوب است. با این وجود، فراگیران هنوز فاقد دانش و مهارت‌های دموکراتیک هستند.

فاس و راس^۳ (۲۰۱۲) در پژوهشی که در زمینه برنامه‌های درسی لازم در زمینه شهروندی در کشور ایرلند انجام داده‌اند، کتاب‌های درسی دوره ابتدایی را از لحاظ توجه به مؤلفه‌های تربیت شهروندی مورد تحلیل انتقادی قرار دادند. آنها استدلال کرده‌اند که برنامه درسی دوره ابتدایی نسبت به دوره راهنمایی بر سرنوشت و نقش فعال شهروند در جامعه حاضر تأکید بیشتری دارد.

قبروا و لویدب^۴ (۲۰۲۰) در پژوهشی با عنوان «از آموزش شهروند مدنی: به سمت جهت‌گیری شهروندی قوی‌تر در برنامه درسی آموزش مدنی و اخلاقی در اتیوپی» که در نظام آموزش و پرورش کشور اتیوپی انجام گرفت به مقایسه آموزش شهروندی مدنی با آموزش شهروندی اخلاقی-مدنی پرداختند. نتایج پژوهش نشان داد که محتوای کتب درسی بطور محافظه‌کارانه گرایش به آموزش مدنی نسبت به آموزش شهروندی که اهداف پیشرفته‌تری دارد دارند. و محتوای کتب درسی که برای اجرای برنامه آموزش شهروندی اخلاقی-مدنی بکار گرفته می‌شود با اهداف اعلام شده وزارت آموزش و پرورش اتیوپی برای برنامه آموزش شهروندی اخلاقی و مدنی مطابقت ندارد به‌گونه‌ای که در کتب درسی ارتقاء شهروندی جهانی نادیده گرفته شده و در عوض تحلیل کتب درسی نشان دهنده تأکید بر حاکمیت، میهن‌پرستی و مسئولیت‌پذیری دارد. یافته‌های این تحقیق حاکی از آن است که محتوای برنامه درسی اتیوپی با افزودن بعد اخلاقی آموزش شهروندی می‌تواند بسیار بهبود یابد و چنین رویکردی پیشرفته‌تر از آموزش صرفاً مدنی می‌باشد.

با توجه به مطالب بیان شده در قسمت مبانی نظری و پیشینه تحقیق، می‌توان به اهمیت و ضرورت مقوله تربیت شهروندی که نقش قابل ملاحظه‌ای در جامعه‌پذیری افراد جامعه دارد در برنامه درسی و نظام آموزشی پی‌برد. نتایج تحقیقات مورد بررسی نشان‌دهنده این است که در

1- Xu

2- Schooling for education

3- Fass & Ross

4- Ghebrua & Lloydb

برنامه‌درسی نظام آموزش و پرورش کشور و همچنین کشورهای مورد بررسی به مؤلفه‌ها و مفاهیم تربیت شهروندی توجه قابل ملاحظه‌ای نشده است و به‌گونه‌ای سطحی مورد اشاره قرار گرفته‌اند و نیز کتاب‌های درسی بطور نامتوازن به معرفی و شناخت مؤلفه‌های تربیت شهروندی پرداخته‌اند. همچنین نتایج تحقیقات صورت گرفته در داخل کشور نشانگر این است که پایه‌های تحصیلی مختلف به یک نسبت به مؤلفه‌های تربیت شهروندی نپرداخته‌اند.

با مروری مختصر بر سوابق مطالعات انجام گرفته درباره تربیت شهروندی مشخص گردید که به رغم اهمیتی که این مقوله در تجهیز فراگیران به دانش، نگرش و مهارت‌های مورد نیاز شهروندی ایفا می‌کند، پژوهش‌ها و اقدامات انجام شده در این زمینه بسیار ناکافی است. و با توجه به منابعی که در دسترس ما قرار دار به نظر می‌آید پژوهشی در ایران و یا خارج از کشور با عنوان دقیق تحلیل جایگاه مفاهیم تربیت شهروندی در برنامه‌درسی نظام آموزشی ۳-۳-۶ که به صورت گسترده و کامل تمامی کتب درسی مطالعات اجتماعی و جامعه‌شناسی دوره ابتدایی، و دوره اول و دوم متوسطه را پوشش دهد انجام نشده است. لذا با توجه به شکاف پژوهشی یاد شده، در تحقیق حاضر سعی شده است که جایگاه تربیت شهروندی در نظام آموزشی ۳-۳-۶ بطور کامل-تری با در نظر گرفتن تمامی کتب درسی که ارتباط مستقیم با مقوله تربیت شهروندی دارند بررسی شود. بر اساس مطالب فوق می‌توان گفت یافته‌های مطالعه حاضر به طراحان برنامه‌درسی و دست اندرکاران تولید کتب درسی کمک می‌کند که نسبت به میزان طرح مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به تربیت شهروندی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی و جامعه‌شناسی بیشتر آشنا شده و در برنامه ریزی و تدوین کتب درسی آنها را مدنظر قرار دهند. و همچنین نتایج بهبود محتوی کتب درسی در راستای آموزش متوازن در تقویت فعالیت سایر نهادهای اجتماعی همچون خانواده موثر خواهد بود.

۲-۲- مبانی نظری پژوهش

شهروندی یکی از مهم‌ترین ایده‌های اجتماعی است که به منظور کمک به شناخت بهتر جامعه، روابط درونی آن و هدایت کنش‌ها و رفتارها به وجود آمده است. این مفهوم ریشه در گستره تاریخ دارد و همواره مورد توجه متفکران بوده است. شهروندی مانند هر مفهوم دیگر، در بستر تاریخی-اجتماعی و درون شبکه‌های مفهومی، محتوا و معنای خود را آشکار ساخته و سیر تحولی خود را داشته است. با این همه، تجربه شهروندی تنها به پایگاه حقوقی فرد بستگی ندارد، بلکه به روابط بین افراد و گروه‌های اجتماعی نیز وابسته است (محبی، ۱۳۸۴: ۱۵). شهروندی با حقوق انسانی

در زندگی اجتماعی پیوند خورده است (پارکر^۱، ۲۰۰۰: ۴۱). شهروندی وظایف و مسئولیت‌ها را در بین افراد جامعه توزیع می‌کند و در نهایت امکان مشارکت افراد در فعل و انفعالات اجتماعی را فراهم می‌سازد (کوکداس^۲، ۲۰۰۱: ۳۲۰؛ مک دونالد^۳، ۱۹۹۹: ۱۰). تربیت شهروندی از عناصر و مباحثات مختلفی بوجود می‌آید (سرز و هبرت^۴، ۲۰۰۵: ۱) و بسته به ماهیت نظام‌های سیاسی و اجتماعی حاکم بر جامعه در مکان‌ها و زمان‌های مختلف، شکل‌ها و ماهیت‌های مختلف و متنوعی به خود می‌گیرد (تسی^۵، ۲۰۰۱: ۳۰۶). تربیت شهروندی یعنی فرصت‌های تأمین شده توسط مدارس برای مشارکت دانش آموزان در تجربه‌های یادگیری مانند بازی کردن نقش‌ها، مشارکت در بحث‌ها، امتحانات تشریفاتی، سنجش‌های کلاسی، شورای مدرسه به منظور رشد و ارتقای مسئولیت‌های سیاسی، اجتماعی افراد است (هومانا و همکاران، ۲۰۰۶: ۵).

اساساً تربیت شهروندی را می‌توان در ۳ بُعد «دانش»، «مهارت» و «نگرش» مورد بحث قرار داد (فتحی و اجارگاه و همکاران، ۱۳۸۷: ۷۸). شناخت مدنی مجموعه‌ای از آگاهی‌ها، اطلاعات و درک و فهم مدنی است. مهارت مدنی مجموعه‌ای از مهارت‌ها، قابلیت‌ها و توانمندی‌هایی است که هر فرد برای زیست در جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کند نیاز دارد. نگرش مدنی مجموعه‌ای از طرز تلقی‌ها، باورها و دیدگاه‌های ضروری برای شهروند خوب است. در مورد برنامه درسی تربیت شهروندی نیز، این امر به مفهوم دانش، نگرش و مهارت‌هایی است که به پرورش شهروندان آینده کمک می‌کند. شهروندانی که مسئولیت‌ها و حقوق شهروندی خود را پذیرفته و به نحوی سودمند و اثر بخش و به صورتی که به کشور یاری رساند، این حقوق و مسئولیت‌ها را اعمال می‌کنند (وزیری و جهانی، ۱۳۸۵: ۱۷۰).

۳- روش تحقیق

با توجه به اینکه هدف محقق از انجام این تحقیق تحلیل محتوای کتاب‌های مرتبط با تربیت شهروندی در نظام آموزشی ۳-۳-۶ بوده است، می‌توان این پژوهش را کاربردی به حساب آورد. و ضمناً از آنجا که هدف این پژوهش توصیف محتوای آشکار کتب درسی مورد بررسی از لحاظ میزان توجه به مفهوم تربیت شهروندی براساس تحلیل کمی محتوا بود، لذا تحقیق حاضر از نظر

1- Parker

2- Kukathas

3- Mcdonald

4- Sears & Hebert

5- Tse

روش توصیفی و از نوع تحلیل محتوا^۱ براساس سه مؤلفه دانش، مهارت و نگرش شهروندی بوده است. جامعه آماری پژوهش شامل سه کتاب مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی، سه کتاب مطالعات اجتماعی دوره اول متوسطه و سه کتاب جامعه‌شناسی دوره دوم متوسطه در سال تحصیلی ۱۳۹۷-۱۳۹۸ بوده است. با توجه به ماهیت پژوهش و محدود بودن جامعه آماری از نمونه‌گیری صرف نظر و به منظور دستیابی به داده‌های دقیق و قابل اعتماد، کل جامعه آماری به عنوان نمونه انتخاب شد.

روش گردآوری اطلاعات در این تحقیق روش اسنادی و استفاده از فهرست‌های واریسی (چک لیست‌های) مؤلفه‌های شهروندی است. برای تهیه معیار توصیف در پژوهش حاضر از «سیستم مقوله بندی شده» مربوط به مفاهیم تربیت شهروندی استفاده شد. انتخاب دقیق معیار توصیف به انتخاب و یا تولید یک طبقه‌بندی خوب کمک زیادی می‌کند. برای انتخاب معیار توصیف، ابتدا به بررسی پیشینه پژوهش تربیت شهروندی پرداخته شد. سپس به منظور تعیین روایی و پایایی آن، طبقه‌ای از مقولات که از مطالعه ادبیات حوزه تربیت شهروندی و بررسی مطالعات داخلی و خارجی استخراج شده بود، برای عده‌ای از کارشناسان و اساتید برنامه ریزی درسی، تعلیم و تربیت و جامعه‌شناسی ارسال شد تا نظریات خود را در مورد مناسب و مرتبط بودن سازه، شامل مفاهیم و مؤلفه‌های مربوط به آن اعلام دارند. سپس فرم اولیه تعدیل شده پس از چندبار اصلاح، با بهره‌گیری از نظریات تعدادی از اساتید دانشگاه برای تحلیل محتوای کتاب‌ها مورد استفاده قرار گرفت و نهایتاً چک لیستی تهیه و تدوین شده و روایی آن توسط متخصصان علوم تربیتی و جامعه‌شناسی تأیید شد. به منظور تعیین پایایی ابزار تحقیق از روش بازآزمایی (آزمون-آزمون مجدد) استفاده شد و مقدار ضریب همبستگی ۰/۸۶ حاصل گشت که نشان از پایایی ابزار مورد استفاده است. روش کار در این پژوهش به این صورت است که براساس عملیات برش، محتوای کتاب‌های مورد بررسی به سه بخش متن، تصویر و پرسش و فعالیت تقسیم شد. سپس مؤلفه‌های شهروندی که در سه مقوله دانش شهروندی، نگرش شهروندی و مهارت شهروندی در نظر گرفته شده بودند، در متون، تصاویر و پرسش و فعالیت‌ها و به طور کلی در محتوای کتاب‌ها مورد تحلیل قرار گرفتند. برای تحلیل متن از واحد ضبط (تحلیل) به منظور شمارش واحدهای مربوط به مقوله‌های تحقیق در محتوای این کتاب‌ها به کار رفته است. واحد ضبط در قسمت متن و پرسش و فعالیت به صورت جمله در نظر گرفته شده است. این واحد در تصاویر چنین در نظر گرفته شده که هر تصویر

بر اساس شاخص‌هایی که در آنها مورد اشاره قرار گرفته به واحدهایی تقسیم شده و بعد شمارش شده است.

برای بررسی نتایج و تفسیر داده‌ها از نرم افزار اسپاس (نسخه ۲۳) و از روش‌های آمار توصیفی و استنباطی استفاده شد. تحلیل داده‌ها نیز با استفاده از روش آزمون مجذور کای^۱ انجام گرفت. آزمون مجذور کای جزء آزمون‌های غیرپارامتریک است و زمانی به کار برده می‌شود که داده‌ها به صورت فراوانی و طبقه‌ای باشند (زارع و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۲۰).

به طور کلی با توجه به ادبیات مربوط به موضوع تحقیق، می‌توان مؤلفه‌ها و شاخص‌های تربیت شهروندی را برای گنجاندن در کتاب‌های مورد تحلیل به صورت جدول شماره ۱ ترسیم نمود. این شاخص‌ها با استناد به پژوهش‌های داخلی و خارجی مرتبط با موضوع تحقیق به دست آمده است که مبانی اصلی پژوهش حاضر نیز به شمار می‌آید.

جدول ۱: سیستم مقوله بندی مؤلفه‌ها و شاخص‌های تربیت شهروندی

نام مؤلفه‌ها	شاخص‌ها
دانش ویژه شهروندی	نقش و اهمیت خانواده، اشکال مختلف حکومت، وظایف و اختیارات رهبری و قوای مقننه، قضائیه و مجریه و سایر نهادها و اشخاص وابسته به نظام، قوانین و مقررات (قانون اساسی و قوانین اجتماعی...)، حفاظت از محیط زیست، اهمیت رسانه‌ها در جامعه، حقوق و وظایف شهروندی، دانش مربوط به نظام انتخاباتی کشور، آشنایی با سازمان ملل و سایر سازمان‌های منطقه ای و جهانی، وابستگی متقابل جهانی و مسائل و چالش‌های آن (سیف نراقی و همکاران، ۱۳۸۸؛ علیخانی، ۱۳۸۲؛ ژارنل، ۲۰۱۰).
مهارت ویژه شهروندی	مهارت مربوط به همدلی، رعایت بهداشت فردی و عمومی، خودآگاهی، توانایی انتخاب و تصمیم گیری، برنامه ریزی، مسئولیت پذیری، حل مسأله، استفاده درست از امکانات شهری، مهارت مربوط به برقراری ارتباط، ارزیابی نقادانه مسائل، توانایی گفتگو و دیالوگ (سیف نراقی و همکاران، ۱۳۸۸؛ نوین چهل، ۱۳۸۶؛ تارنر و بیکر، ۲۰۰۰).
نگرش ویژه شهروندی	انتقادگری و انتقادپذیری، احترام به حقوق دیگران، پذیرش تنوع و تکرار، احترام به فرهنگ و هویت، تعاون و همکاری، علاقمندی به صلح و پیشرفت جهانی، روحیه عدالت خواهی، حس وطن پرستی، اهمیت دادن به میراث فرهنگی (سیف نراقی و همکاران، ۱۳۸۸؛ فتحی واجارگاه و دیباواجاری، ۱۳۸۱؛ تارنر و بیکر، ۲۰۰۰؛ فرمهبینی فراهانی، ۱۳۸۴).

1- Chi Square Test

2- Journell

3- Turner & Baker

۴- یافته‌های پژوهش

نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های مورد بررسی جهت پاسخ به سؤالات تحقیق به قرار زیر است:

۱- آیا بین مواد درسی پایه‌های تحصیلی مورد بررسی در دوره دوم ابتدایی (مطالعات اجتماعی پایه‌های چهارم، پنجم و ششم) از نظر توجه به مفهوم تربیت شهروندی تفاوت معنادار وجود دارد؟ یافته‌های مربوط به پاسخ این سؤال، در جدول شماره ۲ و ۳ به تفکیک و براساس هر کدام از مؤلفه‌ها آورده شده است. با توجه به یافته‌های جدول شماره ۲ مشاهده می‌شود که مجذورکای به دست آمده برای مؤلفه دانش ویژه شهروندی از مقدار جدول در سطح $0/01$ بزرگتر است، بنابراین می‌توان نتیجه گرفت بین پایه‌های تحصیلی از نظر پرداختن به مؤلفه دانش ویژه شهروندی تفاوت معنادار وجود دارد. و مؤلفه دانش ویژه شهروندی در بین پایه‌های تحصیلی دوره دوم ابتدایی به طور یکسان توزیع نشده است. بطوری که در در پایه چهارم بیشتر از حد انتظار و در پایه‌های پنجم و ششم کمتر از حد انتظار به مؤلفه دانش ویژه شهروندی توجه شده است. در مورد مؤلفه مهارت ویژه شهروندی براساس نتایج جدول شماره ۲، مجذورکای به دست آمده از مقدار جدول در سطح $0/01$ بزرگتر است، یعنی بین پایه‌های تحصیلی از لحاظ توجه به این مؤلفه نیز تفاوت معنادار وجود دارد، یعنی میزان توجه به مؤلفه مهارت ویژه شهروندی در بین پایه‌های تحصیلی دوره دوم ابتدایی یکسان نبوده است. میزان توجه به این مؤلفه در پایه چهارم کمتر از حد انتظار و در پایه پنجم بیشتر از حد انتظار بوده و در پایه ششم نیز تقریباً در حد انتظار بوده است. همان طور که در جدول شماره ۲ ملاحظه می‌شود، مجذورکای به دست آمده برای مؤلفه نگرش ویژه شهروندی از مقدار جدول در سطح $0/01$ بزرگتر است، بنابراین می‌توان نتیجه گرفت بین پایه‌های تحصیلی دوره دوم ابتدایی از نظر پرداختن به مؤلفه نگرش ویژه شهروندی تفاوت معنادار وجود دارد. بطوری که در پایه‌های چهارم و پنجم به مؤلفه فوق کمتر از حد انتظار توجه شده است، در حالی که در پایه ششم این مؤلفه را در حد انتظار مدنظر قرار داده است. بنابراین برطبق یافته‌های این جدول مؤلفه مهارت ویژه شهروندی در بین پایه‌های تحصیلی دوره دوم ابتدایی به طور یکسان توزیع نشده است.

نتایج جدول شماره ۳ میزان توجه به مفهوم تربیت شهروندی را نشان می‌دهد. از آنجا که مجموع تمامی این مؤلفه‌ها در این پژوهش، مفهوم تربیت شهرونی را تشکیل می‌دهد، موضوع از نظر آماری بررسی شد و مجذورکای به دست آمده از مقدار جدول در سطح $0/01$ بزرگتر بود، یعنی بین پایه‌های تحصیلی از لحاظ توجه به مفهوم تربیت شهروندی تفاوت معناداری وجود دارد، بنابراین برطبق یافته‌های این جدول مفهوم تربیت شهروندی در بین پایه‌های تحصیلی دوره دوم ابتدایی به یک نسبت توزیع نشده است. بطوری که در پایه‌های چهارم و پنجم به مفهوم

مذکور کمتر از حد انتظار پرداخته شده و در پایه ششم به مفهوم تربیت شهروندی تقریباً در حدانتظار توجه شده است.

جدول ۲: بررسی وجود تفاوت معنادار بین میزان توجه به مؤلفه های تربیت شهروندی در پایه های تحصیلی

مجدور کای	پایه ششم	پایه پنجم	پایه چهارم	پایه های تحصیلی	
				مؤلفه های شهروندی	
df: ۲ p<۰/۰۱ chi square: ۱۶/۸۷	۴۲	۳۸	۷۶	فراوانی مشاهده شده	دانش ویژه شهروندی
	۵۱/۴۸	۴۷/۹۵	۵۰/۳	فراوانی مورد انتظار	
df: ۲ p<۰/۰۱ chi square: ۱۵/۲۹	۳۹	۵۵	۲۱	فراوانی مشاهده شده	مهارت ویژه شهروندی
	۳۵/۷۵	۳۷/۸	۳۴/۳۸	فراوانی مورد انتظار	
df: ۲ p<۰/۰۱ chi square: ۱۲/۰۶	۳۷	۱۸	۳۳	فراوانی مشاهده شده	نگرش ویژه شهروندی
	۳۶/۰۴	۳۸/۱۷	۴۰/۵۴	فراوانی مورد انتظار	

جدول ۳: بررسی وجود تفاوت معنادار بین میزان توجه به مفهوم تربیت شهروندی در پایه های تحصیلی

مجدور کای	پایه ششم	پایه پنجم	پایه چهارم	مواد درسی مطالعات اجتماعی	مفهوم
					تربیت شهروندی
df: ۲ p<۰/۰۱ chi square: ۱۳/۰۷	۱۱۸	۱۱۱	۱۳۰	فراوانی مشاهده شده	
	۱۲۱/۸۹	۱۴۲/۵۳	۱۶۱/۲	فراوانی مورد انتظار	

۲- آیا بین مواد درسی پایه های تحصیلی مورد بررسی در دوره اول متوسطه (مطالعات اجتماعی پایه هفتم، هشتم و نهم) از نظر توجه به مفهوم تربیت شهروندی تفاوت معنادار وجود دارد؟ یافته های مربوط به پاسخ این سؤال، در جدول شماره ۴ و ۵ به تفکیک و براساس هرکدام از مؤلفه ها آورده شده است. با توجه به یافته های جدول شماره ۴ مجدور کای به دست آمده برای مؤلفه دانش ویژه شهروندی از مقدار جدول در سطح ۰/۰۱ بزرگتر می باشد، یعنی بین پایه های تحصیلی دوره اول متوسطه از نظر پرداختن به مؤلفه دانش ویژه شهروندی تفاوت معنادار وجود دارد. و توزیع این مؤلفه در بین پایه های تحصیلی این دوره بطور یکسان و یکنواخت نمی باشد بطوری که در پایه هفتم کمتر از حد انتظار به مؤلفه دانش ویژه شهروندی توجه شده است و در پایه هشتم بیشتر از حد انتظار به این مؤلفه پرداخته شده ولی در پایه نهم تقریباً در حد انتظار به مؤلفه مذکور توجه شده است. در مورد میزان توجه به مؤلفه مهارت ویژه شهروندی در دوره

اول متوسطه نتایج جدول شماره ۴ حاکی از آن است، مجذور کای به دست آمده از مقدار جدول بزرگتر بوده است، بنابراین می‌توان گفت بین پایه‌های تحصیلی از لحاظ توجه به مؤلفه مهارت ویژه شهروندی تفاوت معنادار وجود دارد، یعنی مؤلفه مهارت ویژه شهروندی در بین پایه‌های تحصیلی به طور یکسان توزیع نشده است. بطوری که در پایه‌های هفتم و هشتم بیشتر از حد انتظار و پایه‌ی نهم کمتر از حد انتظار به این مؤلفه پرداخته شده است. براساس یافته‌های جدول شماره ۴، مجذور کای به دست آمده برای مؤلفه نگرش ویژه شهروندی از مقدار جدول در سطح ۰/۰۱ بزرگتر می‌باشد، یعنی بین پایه‌های تحصیلی دوره اول متوسطه از نظر پرداختن به مؤلفه نگرش ویژه شهروندی تفاوت معنادار وجود دارد. و این مؤلفه به صورت نامتوازن توزیع شده است، بطوری که در پایه‌های هفتم و هشتم به مؤلفه فوق کمتر از حدانتظار توجه شده است، در حالی که در پایه نهم این مؤلفه را در حد انتظار مدنظر قرار داده است.

جدول ۴: بررسی وجود تفاوت معنادار بین میزان توجه به مؤلفه های تربیت شهروندی در

پایه‌های تحصیلی

مجذور کای	پایه نهم	پایه هشتم	پایه هفتم	پایه‌های تحصیلی	
				مؤلفه‌های شهروندی	
df: ۲ p<۰/۰۱ chi square: ۱۷/۷۹	۷۷	۱۱۹	۵۴	فراوانی مشاهده شده	دانش ویژه شهروندی
	۸۴/۲۳	۸۵/۷	۷۰/۰۷	فراوانی مورد انتظار	
df: ۲ p<۰/۰۱ chi square: ۱۱/۵۱	۲۸	۵۱	۴۸	فراوانی مشاهده شده	مهارت ویژه شهروندی
	۴۱/۲۴	۴۰/۴۳	۳۵/۳۲	فراوانی مورد انتظار	
df: ۲ p<۰/۰۱ chi square: ۱۶/۶۲	۴۹	۲۶	۳۳	فراوانی مشاهده شده	نگرش ویژه شهروندی
	۴۶/۷۷	۴۲/۷۳	۵۶/۹۸	فراوانی مورد انتظار	

جدول ۵: بررسی وجود تفاوت معنادار بین میزان توجه به مفهوم تربیت شهروندی در پایه‌های

تحصیلی

مجذور کای	پایه نهم	پایه هشتم	پایه هفتم	مواد درسی		مفهوم تربیت شهروندی
				مطالعات اجتماعی		
df: ۲ p<۰/۰۱ chi square: ۱۱/۳۴	۱۷۴	۱۹۶	۱۳۵	فراوانی مشاهده شده		
	۱۷۱/۵	۱۶۲/۶۱	۱۵۵	فراوانی مورد انتظار		

نتایج جدول شماره ۵ میزان توجه به مفهوم تربیت شهروندی را نشان می‌دهد. از آنجا که مجموع تمامی این مؤلفه‌ها در این پژوهش، مفهوم تربیت شهرونی را تشکیل می‌دهد، موضوع از

نظر آماری بررسی شد و مجذور کای به دست آمده از مقدار جدول در سطح $0/01$ بزرگتر بود، یعنی بین پایه‌های تحصیلی دوره اول متوسطه از لحاظ توجه به مفهوم تربیت شهروندی تفاوت معناداری وجود دارد، در پایه هفتم به مفهوم تربیت شهروندی کمتر از حدانتظار توجه شده است. در حالی که در پایه هشتم به مفهوم مذکور بیشتر از حدانتظار پرداخته شده است و در پایه نهم به مفهوم تربیت شهروندی تقریباً در حدانتظار توجه شده است.

سؤال سوم) آیا بین مواد درسی پایه‌های تحصیلی مورد بررسی در دوره دوم متوسطه (جامعه شناسی پایه دهم، یازدهم و دوازدهم) از نظر توجه به مفهوم تربیت شهروندی تفاوت معنادار وجود دارد؟

با توجه به یافته‌های جدول شماره ۶ مشاهده می‌شود که مجذور کای به دست آمده برای مؤلفه دانش ویژه شهروندی از مقدار جدول در سطح $0/01$ بزرگتر است، بنابراین می‌توان نتیجه گرفت بین پایه‌های تحصیلی از نظر پرداختن به مؤلفه دانش ویژه شهروندی تفاوت معنادار وجود دارد. و مؤلفه دانش ویژه شهروندی در بین پایه‌های تحصیلی دوره دوم متوسطه به طور یکسان توزیع نشده است. بطوری که در پایه‌های دهم و دوازدهم کمتر از حد انتظار و در پایه یازدهم بیشتر از حد انتظار به مؤلفه دانش ویژه شهروندی توجه شده است. در مورد مؤلفه مهارت ویژه شهروندی براساس نتایج جدول شماره ۶، مجذور کای به دست آمده از مقدار جدول در سطح $0/01$ بزرگتر می‌باشد، بنابراین می‌توان نتیجه گرفت بین پایه‌های تحصیلی از لحاظ توجه به مؤلفه مهارت ویژه شهروندی نیز تفاوت معنادار وجود دارد، یعنی مؤلفه مهارت ویژه شهروندی در بین پایه‌های تحصیلی دوره دوم متوسطه به طور یکسان توزیع نشده است. میزان توجه به این مؤلفه در پایه‌های دهم و یازدهم کمتر از حد انتظار و در پایه دوازدهم تقریباً در حد انتظار بوده است.

همان طور که در جدول شماره ۶ ملاحظه می‌شود، مجذور کای به دست آمده برای مؤلفه نگرش ویژه شهروندی از مقدار جدول در سطح $0/01$ بزرگتر است. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت بین پایه‌های تحصیلی دوره دوم متوسطه از نظر پرداختن به مؤلفه نگرش ویژه شهروندی تفاوت معنادار وجود دارد. بطوری که در پایه‌های دهم و دوازدهم به مؤلفه فوق بیشتر از حدانتظار توجه شده است، در حالی که در پایه یازدهم این مؤلفه کمتر از حد انتظار مدنظر قرار گرفته است. بنابراین برطبق یافته‌های این جدول مؤلفه مهارت ویژه شهروندی در بین پایه‌های تحصیلی دوره دوم متوسطه به طور یکسان توزیع نشده است. نتایج جدول شماره ۷ میزان توجه به مفهوم تربیت شهروندی را نشان می‌دهد. از آنجا که مجموع تمامی این مؤلفه‌ها در این پژوهش، مفهوم تربیت

شهرونی را تشکیل می‌دهد، موضوع از نظر آماری بررسی شد و مجذور کای به دست آمده از مقدار جدول در سطح ۰/۰۱ بزرگتر بود، یعنی بین پایه‌های تحصیلی دوره دوم متوسطه از لحاظ توجه به مفهوم تربیت شهروندی تفاوت معناداری وجود دارد، بنابراین برطبق یافته‌های این جدول مفهوم تربیت شهروندی در بین پایه‌های تحصیلی این دوره به طور یکسان توزیع نشده است. بطوری که در پایه های دهم و یازدهم به مفهوم مذکور کمتر از حد انتظار پرداخته شده و در پایه دوازدهم به مفهوم تربیت شهروندی تقریباً در حدانتظار توجه شده است.

جدول ۶: بررسی وجود تفاوت معنادار بین میزان توجه به مؤلفه های تربیت شهروندی در پایه‌های تحصیلی دوم متوسطه

مجذور کای	جامعه شناسی			پایه‌های تحصیلی	
	پایه دوازدهم	پایه یازدهم	پایه دهم	مؤلفه‌های شهروندی	
df: ۲ p<۰/۰۱ chi square: ۱۵/۹۲	۲۳	۵۹	۳۷	فراوانی مشاهده شده	دانش ویژه شهروندی
	۳۸/۶۴	۴۲/۳	۴۹/۱۳	فراوانی مورد انتظار	
df: ۲ p<۰/۰۱ chi square: ۱۴/۰۱	۳۸	۳۱	۳۶	فراوانی مشاهده شده	مهارت ویژه شهروندی
	۴۲/۳۱	۴۵/۵	۵۹	فراوانی مورد انتظار	
df: ۲ p<۰/۰۱ chi square: ۹/۷۲	۵۷	۴۰	۶۲	فراوانی مشاهده شده	نگرش ویژه شهروندی
	۴۴/۲	۵۱/۷۵	۴۹/۱۷	فراوانی مورد انتظار	

جدول ۷: بررسی وجود تفاوت معنادار بین میزان توجه به مفهوم تربیت شهروندی در پایه‌های تحصیلی

مجذور کای	پایه دوازدهم	پایه یازدهم	پایه دهم	مواد درسی جامعه شناسی	مفهوم تربیت شهروندی
df: ۲ p<۰/۰۱ chi square: ۱۳/۶۲	۱۱۸	۱۳۰	۱۳۵	فراوانی مشاهده شده	شهروندی
	۱۰۹/۲۲	۱۶۶/۵	۱۶۳/۳۱	فراوانی مورد انتظار	

۵- بحث و نتیجه‌گیری

مطالعات و پژوهش‌های انجام شده در بسیاری از کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه نشان می‌دهد که مسئولان تعلیم و تربیت در این کشورها با توجه به اهمیت و ضرورت‌های تربیت شهروندی با تدوین برنامه‌های آموزشی متنوع، تربیت شهروند مناسب را در صدر اقدامات و فعالیت‌های خود قرار داده‌اند و نیز با تدوین برنامه‌های درسی مطمئن و استانداردهای رفتارهای

شهروندی مختلف را در دانش آموزان ایجاد نموده‌اند. این ضرورت‌ها سبب شد تا تحقیق حاضر انجام گیرد تا مشخص شود که برنامه‌های درسی رسمی در نظام آموزشی به عنوان عنصر اساسی و قلب نظام‌های آموزشی به چه میزان بر مؤلفه‌ها و مفاهیم تربیت شهروندی می‌پردازد. یافته‌های حاصل از بررسی سؤالات پژوهش نشان داد بطور کلی در هر سه دوره تحصیلی مورد بررسی دوره دوم ابتدایی، دوره اول متوسطه و دوره دوم متوسطه در بین پایه‌های تحصیلی از لحاظ توجه به مؤلفه‌های دانش، مهارت و نگرش شهروندی تفاوت معناداری وجود دارد. همچنین در هر سه دوره تحصیلی در بین پایه‌های تحصیلی از لحاظ پرداختن به مفهوم تربیت شهروندی نیز تفاوت معناداری وجود دارد.

در دوره دوم ابتدایی مؤلفه‌های دانش، مهارت و نگرش شهروندی در بین پایه‌های تحصیلی به طور یکسان توزیع نشده است. بطوری که به مؤلفه دانش شهروندی در پایه چهارم بیشتر از حد انتظار و در پایه‌های پنجم و ششم کمتر از حد انتظار توجه شده است. میزان توجه به مؤلفه مهارت شهروندی در پایه چهارم کمتر از حد انتظار و در پایه پنجم بیشتر از حد انتظار و در پایه ششم نیز تقریباً در حد انتظار بوده است. در خصوص مؤلفه نگرش شهروندی می‌توان گفت در پایه‌های چهارم و پنجم کمتر از حد انتظار و در پایه ششم این مؤلفه را در حد انتظار مدنظر قرار داده است. مفهوم تربیت شهروندی در بین پایه‌های تحصیلی دوره دوم ابتدایی به طور یکسان توزیع نشده است. بطوری که در پایه‌های چهارم و پنجم به مفهوم مذکور کمتر از حد انتظار پرداخته شده و در پایه ششم به مفهوم تربیت شهروندی تقریباً در حد انتظار توجه شده است. تحقیق حاضر نشان داد که در کتاب‌های علوم اجتماعی دوره دوم ابتدایی به ترتیب به مؤلفه‌های مهارت، دانش و نگرش شهروندی توجه شده است بطوری که کمترین توجه به مؤلفه نگرش شهروندی شده است. این یافته‌ها با نتایج پژوهش رضایی و همکاران (۱۳۹۷) و کولادو و آخورا (۲۰۰۶) همسو است. نتایج پژوهش این محققان نشان داد که کتاب‌های درسی مورد بررسی به صورت نامتوازن و بدون در نظر گرفتن اهمیت و ضرورت مؤلفه‌ها و ابعاد شهروندی و همچنین نیاز فراگیران و جامعه به مقوله تربیت شهروندی پرداخته‌اند.

در بین پایه‌های تحصیلی دوره اول متوسطه مؤلفه‌های دانش، مهارت و نگرش شهروندی به طور یکسان توزیع نشده است. بطوری که در پایه هفتم کمتر از حد انتظار به مؤلفه دانش شهروندی توجه شده است در پایه هشتم بیشتر از حد انتظار و در پایه نهم تقریباً در حد انتظار به مؤلفه دانش شهروندی توجه شده است. به مؤلفه مهارت شهروندی در پایه‌های هفتم و هشتم بیشتر از حد انتظار و پایه نهم کمتر از حد انتظار پرداخته شده است. مؤلفه نگرش شهروندی در پایه‌های هفتم و هشتم کمتر از حد انتظار توجه شده است، در حالی که در پایه نهم این مؤلفه را

در حد انتظار مدنظر قرار داده است. مفهوم تربیت شهروندی در بین پایه‌های تحصیلی دوره اول متوسطه به طور یکسان توزیع نشده است بطوری که در پایه هفتم به مفهوم تربیت شهروندی کمتر از حدانتظار توجه شده است. در حالی که در پایه هشتم به مفهوم مذکور بیشتر از حدانتظار پرداخته شده است و در پایه نهم به مفهوم تربیت شهروندی تقریباً در حدانتظار توجه شده است. تحقیق حاضر نشان داد که در کتاب‌های علوم اجتماعی دوره اول متوسطه به به ترتیب به مؤلفه‌های مهارت، دانش و سپس مؤلفه نگرش شهروندی توجه شده است بطوری که کمترین اهمیت در کتب مورد تحلیل به مؤلفه نگرش شهروندی داده شده است. این یافته‌ها همسو با نتایج پژوهش غفاری و همکاران (۱۳۹۲) می‌باشد.

در دوره دوم متوسطه مؤلفه‌های دانش، مهارت و نگرش شهروندی در بین پایه‌های تحصیلی به طور یکسان توزیع نشده است. در پایه‌های دهم و دوازدهم کمتر از حد انتظار و در پایه یازدهم بیشتر از حد انتظار به مؤلفه دانش شهروندی توجه شده است. میزان توجه به مؤلفه مهارت شهروندی در پایه‌های دهم و یازدهم کمتر از حد انتظار و در پایه دوازدهم تقریباً در حد انتظار بوده است. در خصوص مؤلفه نگرش شهروندی می‌توان نتیجه گرفت که در پایه‌های دهم و دوازدهم به مؤلفه فوق بیشتر از حدانتظار توجه شده است، در حالی که در پایه یازدهم به این مؤلفه کمتر از حد انتظار توجه شده است. مفهوم تربیت شهروندی در بین پایه‌های تحصیلی دوره دوم متوسطه به طور یکسان توزیع نشده است. بطوری که در پایه‌های دهم و یازدهم به مفهوم مذکور کمتر از حد انتظار پرداخته شده و در پایه دوازدهم به مفهوم تربیت شهروندی تقریباً در حد انتظار توجه شده است. مقایسه مؤلفه‌های شهروندی مورد نظر نشان داد که در کتاب‌های جامعه‌شناسی دوره دوم متوسطه به ترتیب به مؤلفه‌های نگرش، دانش و مهارت شهروندی توجه شده است بطوری که کمترین اهمیت به مؤلفه مهارت شهروندی داده شده است. این یافته‌ها با نتایج تحقیق جمالی تازه‌کند و همکاران (۱۳۹۲)، ذهیتون و همکاران (۱۳۹۵) و نیز زو (۲۰۰۹) که معتقدند کتب درسی به گونه‌ای نامتعادل به ابعاد تربیت شهروندی پرداخته‌اند تطابق دارد. بطور کلی می‌توان گفت در برنامه درسی نظام آموزشی ۳-۳-۶ مؤلفه‌های دانش، مهارت و نگرش شهروندی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره دوم ابتدایی و دوره اول متوسطه و همچنین جامعه‌شناسی دوره دوم متوسطه در بین پایه‌های تحصیلی در هر سه مقطع آموزشی مورد بررسی به طور یکسان توزیع نشده است. مقایسه میزان توجه به مؤلفه‌های دانش، مهارت و نگرش شهروندی در نظام آموزشی ۳-۳-۶ نشان داد که در دوره دوم ابتدایی و دوره اول متوسطه کمترین اهمیت به مؤلفه نگرش شهروندی داده شده است در حالی که در دوره دوم متوسطه کمترین اهمیت به مؤلفه مهارت شهروندی داده شده است. نتایج نشانگر آن است که مؤلفه‌های

تربیت شهروندی در محتوای کتاب‌های درسی از توزیع نرمال برخوردار نیستند به گونه‌ای که مؤلفه دانش شهروندی نسبت به دو مؤلفه دیگر بیشتر مورد توجه طراحان و مؤلفان بوده است. این نتایج با مطالعه کولادو و آخورا (۲۰۰۶) همسو است که معتقدند کتاب‌های درسی اسپانیا بیشتر بر ارائه دانش شهروندی تأکید کرده‌اند. با این یافته‌ها می‌توان نتیجه گرفت که در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی و جامعه‌شناسی مورد بررسی بیشتر به ارائه مجموعه‌ای از دانش و اطلاعات بسنده می‌شود و پرداختن به مهارت‌ها و قابلیت‌های شهروندی و نیز توجه به نگرش‌های مورد نیاز شهروندی تحت الشعاع انتقال اطلاعات و مفاهیم شهروندی قرار می‌گیرد. این یافته‌ها با نتایج پژوهش قبروا و لویدب (۲۰۲۰) همسو است که معتقدند نتایج بررسی محتوای کتب درسی نظام آموزش و پرورش کشور اتیوپی نشان‌دهنده این است که کتب درسی بیشتر به کسب اطلاعاتی در خصوص نحوه تأیید حاکمیت و میهن‌پرستی توجه دارند و توجهی به آموزش نحوه کسب مهارت و نگرش‌های شهروندی ندارند.

با توجه به یافته‌های تحقیق صورت گرفته می‌توان نتیجه گرفت که نهاد آموزش و پرورش و به ویژه محتوای کتب درسی مدارس نقش قابل توجهی در جامعه‌پذیر کردن دانش آموزان و همچنین آماده‌سازی آنان برای ایفای نقش شهروندی در جامعه دارد. در این خصوص باید با توجه به نیازهای فراگیران و همچنین فرهنگ و هویت دینی و ملی جامعه و با در نظر گرفتن اهمیت و ضرورت مقوله‌های گوناگون شهروندی، به طور متوازن و هدفمندی به مؤلفه‌ها و ابعاد مختلف تربیت شهروندی توجه شود اما نتایج پژوهش حاضر بیانگر این مطلب است که مفهوم تربیت شهروندی در کتاب‌های مورد بررسی در بین پایه‌های تحصیلی دوره دوم ابتدایی، دوره اول متوسطه و دوره دوم متوسطه در نظام آموزشی ۳-۳-۶ به طور یکسان توزیع نشده است. و در بعضی از پایه‌های تحصیلی کمتر یا بیشتر از حد انتظار توجه شده است که این مسئله ضرورت بازنگری و بازاندیشی در نحوه توزیع مؤلفه‌های دانش، مهارت و نگرش شهروندی در برنامه درسی پایه‌های تحصیلی هر سه دوره آموزشی را می‌طلبد.

باتوجه به نتایج به دست آمده می‌توان گفت، یک شهروند مطلوب برای جامعه‌ی ایران باید دارای حداقل سه مؤلفه با ویژگی‌های معینی باشد که عبارتند از:

الف) داشتن شناخت شهروندی؛ به گونه‌ای که هر شهروندی مجموعه‌ای از اطلاعات، آگاهی‌ها و درک و فهم در خصوص مسائل اجتماعی، مدنی، سیاسی و اقتصادی را داشته باشد.

ب) داشتن مهارت شهروندی؛ به گونه‌ای که هر شهروند دارای مجموعه‌ای از توانمندی‌ها، مهارت‌ها و قابلیت‌هایی باشد که برای زندگی مطلوب و شایسته در جامعه لازم است.

ج) داشتن نگرش شهروندی؛ بطوری که هر شهروند دارای مجموعه‌ای از باورها، طرز تلقی‌ها و دیدگاه‌هایی که برای یک شهروند خوب ضروری است باشد.

بنابراین ضروری است نهاد آموزش و پرورش، بسترهای لازم را برای توجه هرچه بیشتر به ابعاد مختلف تربیت شهروندی در تمامی دوره‌ها و پایه‌های تحصیلی فراهم نماید. اما نباید آموزش شهروندی تنها محدود به بعد شناختی گردد. بلکه لازم است در بعد مهارت‌های شهروندی و بعد نگرش شهروندی نیز دانش آموزان آموزش‌های عملی و کاربردی هم در مدرسه هم در دنیای واقعی ببینند. انجام دادن فعالیت‌های گروهی تکالیفی عملی و کاربردی، بازی و مسابقه مرتبط با مفاهیم و مؤلفه‌های تربیت شهروندی توسط دانش آموزان موجب می‌گردد در بزرگسالی پایبند به رعایت اصول شهروندی در جامعه باشند.

با توجه به نقش جامعه و مقوله فرهنگ‌سازی و بطور کلی محیط خارج از نهاد مدرسه در تربیت شهروندی می‌توان گفت آموزش صرف مباحث شهروندی در کتاب‌های درسی دوره‌های مختلف تحصیلی نمی‌تواند باعث نهادینه شدن این مفاهیم و ارتقاء دانش، مهارت و نگرش شهروندی در بین دانش آموزان گردد بلکه بهترین راهکار برای افزایش دانش، مهارت و نگرش شهروندی، فرهنگ‌سازی و اطلاع‌رسانی همگانی شامل آموزش و ترویج تمامی مؤلفه‌های شهروندی، افزایش زمینه‌های لازم برای مشارکت افراد در جامعه و تلفیق مفاهیم شهروندی با پدیده‌ها و رویدادهای زندگی خارج از مدرسه است.

در پایان در راستای تقویت نتایج این پژوهش و تکمیل نتایج آن پیشنهاد می‌گردد پژوهشی با عنوان نقش هنجار برنامه درسی پنهان آموزش‌های غیر رسمی در جامعه از طریق رسانه‌ها در خنثی‌سازی آثار برنامه درسی رسمی تربیت شهروندی با رویکرد پدیدارشناسی در دانش آموزان و معلمان این دوره از نظام آموزشی صورت بگیرد تا عوامل نهان برنامه درسی پنهان در خنثی‌سازی آثار تربیتی و آموزشی نظام آموزش رسمی در حوزه تربیت شهروندی را برملا نماید. چرا که محققین بر این باورند وجود برنامه غیررسمی در حوزه تربیت شهروندی در جامعه در صورت بی‌توجهی بویژه از جانب آموزش غیر رسمی جامعه و خانواده می‌تواند بسیاری از نتایج برنامه‌های رسمی نظام آموزشی را عقیم سازد.

منابع

- امین آقایی، مهرناز؛ زاهدی، محمد جواد و شیانی، ملیحه (۱۳۹۷). بررسی ابعاد و تحلیل شهروندی فعال. *مجله جامعه‌شناسی ایران*، ۱۸(۳)، ۳۷-۳.

- جمالی تازه‌کند، محمد؛ طالب زاده نوبریان، محسن و ابوالقاسمی، محمود (۱۳۹۲). تحلیل جایگاه مؤلفه‌های تربیت شهروندی در محتوای برنامه درسی علوم اجتماعی دوره متوسطه. فصلنامه پژوهش در برنامه ریزی درسی، ۱۰(۲۰)، ۱۹-۱.
- فتحی واجارگاه، کورش و دیبا واجاری، طلعت (۱۳۸۱). بررسی ویژگی‌های شهروند خوب برای جامعه ایران و میزان انطباق برنامه‌های درسی مدارس با این ویژگی. فصلنامه پژوهشنامه علوم انسانی، ۳۵، ۶۲-۳۳.
- ذهیتون، شهلا؛ یوسفی، علیرضا و یارمحمدیان، محمد حسین (۱۳۹۵). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی جامعه‌شناسی متوسطه دوره دوم به لحاظ توجه به مفاهیم تربیت شهروندی. دوفصلنامه پژوهش در برنامه ریزی درسی، ۲(۲۳)، ۱۴۷-۱۳۶.
- رضایی، مریم؛ بلمانه، پرستو و احمدی، غلامعلی (۱۳۹۷). تحلیل محتوای کتاب‌های علوم اجتماعی دوره ابتدایی براساس رویکرد زمینه محور. دوفصلنامه پژوهش در برنامه ریزی درسی، ۲(۳۱)، ۱۳۵-۱۲۳.
- رزاقی، مریم؛ مطهری‌نژاد، حسین و لسانی، مهدی (۱۳۹۷). نقش اثربخشی مدرسه در توسعه شایستگی‌های شهروندی دانش‌آموزان از دیدگاه معلمان. جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی، ۵(۱۱)، ۲۷۹-۲۵۳.
- زارع، حسین؛ طالبی، سعید و صیف، محمد حسین (۱۳۹۷). آمار استنباطی پیشرفته. تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
- سیف نراقی، مریم؛ نادری، عزت‌الله؛ شریعتمداری، علی و حسینی فز، علی (۱۳۸۸). بررسی مقایسه‌ای دیدگاه معلمان و کارشناسان شهر قزوین به لحاظ نارسایی‌های آموزش و تربیت شهروندی در برنامه درسی دوره راهنمایی تحصیلی. فصلنامه رهیافتی نو در مدیریت آموزشی، ۲(۵)، ۵۶-۲۹.
- شرفی، محمد رضا و طاهرپور، محمد شریف (۱۳۸۷). نقش نهاد آموزشی در تربیت شهروندی. ماهنامه مهندسی فرهنگی، ۲(۱۶ و ۱۷)، ۶۴-۴۹.
- عاملی، سعید رضا (۱۳۸۰). تعامل جهانی شدن، شهروندی و دین. فصلنامه علوم اجتماعی، ۱۸(۱۸): ۲۰۰-۱۶۷.
- عربی، حمید رضا (۱۳۸۲). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی برحسب سازه انگیزش. فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، ۲(۵)، ۵۰-۳۰.

- علیخانی، حسین (۱۳۸۲). بررسی پیامدهای قصد نشده (برنامه درسی پنهان) محیط اجتماعی مدارس دوره متوسطه شهر اصفهان و ارائه راهکارهایی برای کاهش پیامدهای منفی آن (پایان نامه دکترای دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده علوم انسانی).
- غفاری، محمد؛ فرضی، فرزانه و بابائی، الهام (۱۳۹۲). تحلیل محتوای کتاب درسی تعلیمات اجتماعی سال اول و دوم دور راهنمایی بر مبنای مؤلفه‌های تربیت شهروندی. فصلنامه مهندسی فرهنگی، ۸ (۷۸)، ۷۴-۹۰.
- فتحی، محمد رضا و سعادت‌مند، زهره (۱۳۹۴). تربیت شهروندی در دانش آموزان ابتدایی. اولین کنفرانس علمی پژوهشی راهکارهای توسعه و ترویج آموزش علوم در ایران (صص. ۵۲۴-۵۱۶). شیراز: دانشگاه پیام نور گله دار فارس.
- فتحی واجارگاه، کوروش؛ عارفی، محبوبه و اسفندیاری، توران (۱۳۸۷). شناسایی و اولویت‌یابی مهارت‌های زندگی مورد نیاز بزرگسالان برای لحاظ کردن در برنامه‌های درسی مدارس. فصلنامه تعلیم و تربیت، (۹۳)، ۱۰۱-۶۹.
- فرمهبینی فراهانی، محسن (۱۳۸۴). جهانی شدن و تربیت شهروند جهانی. مجموعه مقالات اولین همایش جهانی شدن و تعلیم و تربیت (صص. ۵۰۵-۴۹۱). تهران: مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه..
- محبی، بهرام (۱۳۸۴). فلسفه حقوق بشر (گفتار چهاردهم: حقوق اساسی و حقوق شهروندی). نشریه پرتو مهر (ماهنامه اداره کل آموزش و پرورش استان اصفهان)، ۸۶، ۴-۱۰.
- نوریان، محمد (۱۳۹۳). راهنمای عملی تحلیل محتوای کمی و کیفی کتاب‌های درسی دوره‌ی ابتدایی. تهران: نشر شورا.
- نوین‌چهل، حسن (۱۳۸۶). بررسی نگرش دبیران و دانش آموزان دختر و پسر پایه دوم و سوم راهنمایی شهر سلماس در مورد تأثیر دوره‌های آموزش مهارت‌های زندگی (پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی. دانشکده علوم تربیتی).
- وزیر، مزده و جهانی، شیدا (۱۳۸۵). مهارت‌های شهروندی مورد نیاز دانش آموزان دبستانهای شهرستان زلزله زده بم. نشریه نوآوری‌های آموزشی، ۵(۱۷)، ۱۸۲-۱۶۳.
- De La Caba Collado, M., & Lopez Atxurra, R. (2006). Democratic citizenship in textbooks in Spanish primary curriculum. *Journal of curriculum studies*, 38(2), 205-228.

- Faas, D., & Ross, W. (2012). Identity, diversity and citizenship: A critical analysis of textbooks and curricula in Irish schools. *International Sociology*, 27(4), 574-591.
- Ghebrua, B., Lloyd, M. (2020). From civic to citizenship education: Toward a stronger citizenship orientation in the Ethiopian CEE curriculum. *International Journal of Educational Development*, 72, 102-143.
- Homana, G., Barber, C., & Torney – Purta, J. (2006). *Assessing school citizenship education climate*. University of Maryland. Circle Working Paper 48.
- Journell, W. (2010). Standardizing citizenship: The potential influence of state curriculum standards on the civic development of adolescents. *PS: Political Science & Politics*, 43(2), 351-358.
- Kennedy, K. (ed), (2016). *Citizenship education and the modern state*. London: the falmer press. P 63-79.
- Kukathas, C. (2001). Education and citizenship in diverse societies. *International Journal of Research*, 35 (3), 319-330.
- McDonald, D. G. (1999). *Implementation of programs of deliberation and civic education to counter erosional effects of civic apathy upon liberal-democratic polities* (Unpublished Master of Thesis, University of Western Ontario).
- Parker, G. (2000). *Citizenship, contingency and countryside, Rights, culture, land and the environment*. London and New York: Routledge.
- Sears, A., & Hébert, Y. (2005). *Citizenship education*. Canadian Education Association. Retrieved from: https://www.ca/media/en/citizenship_education.
- Sundstrom, M., & Fernandez, C. (2013). Citizenship education and diversity in liberal societies: Theory and policy in a comparative perspective. *Education, Citizenship and Social Justice*, 8 (2), 103-117.
- Tse, K. C. (2001). Society and citizenship education in transition: The case of Macau. *International Journal of Educational Research*, 21 (4), 305-314.
- Turner, D., & Baker, P. (2000). *Developing citizenship in secondary education: A whole school resource*. London. Kogan Page Limited.
- Tyson, C. A., & Park, S. C. (2008). Civic education, social justice and critical race theory. In: *The sage handbook of education for citizenship and democracy* (pp. 355-366). Los Angeles.
- Xu, R. (2009). A survey on the democratic qualities of high school students and the schooling for democracy. *Frontiers of Education in China*, 4(1), 94-110.